

Research Paper**Two cultures and a common perception of architecture;
A reflection on the architecture and architects' status from the 7th to the 9th- century A.H****Seyed Ehsan Mirhashemi Routeh¹, Hossein Soltanzadeh^{2*}, Shervin Mirshahzadeh³**

1. Ph.D. Candidate, Department of Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Professor, Department of Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding author).

3. Assistant professor, Department of Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

<https://doi.org/10.22034/scart.2024.139646.1355>

Received: August 29, 2023

Accepted: October 4, 2024

Available Online: December 21, 2024

Keywords: architectural history, religion and architecture, Sufism and architecture.**Abstract**

Architectural history studies have predominantly concentrated on formalistic investigations and the physical and natural variables' influences on buildings, which has led to neglecting affiliated fields such as immaterial factors or architecture actors. Due to these deficiencies, this study aims to reveal the position of architecture, architects, and immaterial factors that have affected them, in a portion of the Islamic epoch. With the assumption that the past concept of architecture has changed nowadays, and it has a collective nature, the research theoretical foundation is reliant on the actor-network theory, while its implications and denotations have been adapted to the ideas of the research period intellectuals. The study process is qualitative and of an interpretative-historical approach. The results demonstrate that the evolution of the understanding of architecture as an independent knowledge in this era is owed to the legacy of ancient and early Islamic periods, and despite the influences of religion and Sufism on architects and architecture of this time, it seems that the effectiveness of power discourse has been more than them.

Mirhashemi Routeh, E., Soltanzadeh, H. Mirshahzadeh, Sh. (2024). Two cultures and a common perception of architecture; A reflection on the architecture and architects' status from the 7th to the 9th- century A.H. *Sociology of Culture and Art*, 6 (4), 107-122.

Corresponding author: Hossein Soltanzadeh**Address:** Department of Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.**Email:** hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

Two cultures and a common perception of architecture; A reflection on the architecture and architects' status from the 7th to the 9th- century A.H

Extended Abstract

1- Introduction

Architectural history is the retrospective study of human actions concerning architecture. It examines the formalistic analysis of the relicts, and the description of the actors, process, and the path of the architectural practice, and this second is the obsession of this research. This study surveys two distinct cultural and geographical domains of the Islamic world that correspond to the Ilkhanid, Timurid, and Mamluk epochs to pay more attention to cultural exchanges and elucidate ambiguous historical points. On the other hand, the facets influencing the formation of an architectural work are either environmental or immaterial variables, which the second has scrutinized in the current study. With the assumption that the past concept of architecture has changed nowadays, this study aims to reveal the status of architecture, architects, and immaterial factors that have influenced them, in a portion of the Islamic epoch which are inquiries overlooked in former studies.

2- Methods

Architecture has a collective nature; thus, the research theoretical foundation is reliant on the actor-network theory but it should be noted that the use of modern and so-called Western theories in historical research can throw any study into the whirlpool of antagonism. Due to this deficiency, the denotations and connotations of this theory have been adapted to the ideas of the research period intellectuals. History proceeds by the interpretation of evidence (Collingwood, 1946:9-10) Therefore, in terms of three research paradigms, this research will be classified in the interpretive category. The current research has taken the data from historical texts for analysis, its process is qualitative, retrospective, and reliant on predominantly Inductive arguments and of an interpretive-historical approach.

3- Findings

The research findings are divided into four parts. Firstly, the study determines the status of architecture as a knowledge and profession in this era. The review indicates that the concept of architecture was much broader than today in these 250 years. Architecture is presented independently as knowledge for the first time in this era. This understanding of architecture was the legacy of the ancient and early Islamic period, which evolved in this epoch. Secondly, it was clarified that in this era, the key players in architecture were patrons, bureaus, courts, engineers, masters, and craftsmen. This executive structure was inherited from the ancient era and is more manifested in this

epoch. The four virtues of architecture were clarified based on the theoretical foundations and Ontological assumptions of Islam extracted from jurists' opinions and accordingly the correlation network of religion and architecture was designated. The same procedure was followed for the relationship between Sufism and architecture and ultimately was explained that both of these factors were effective in the architecture of this era. reliant on the historical narratives, the impact of the power structure as another aspect on architectural works and activists was deliberated so as to elucidate that this factor has had more efficacy than the others.

4- Discussion & Conclusion

Considering the distinctive notion of architecture between the past and present, its collective nature, and the involvement of a convoluted network in the process of architectural action in the past, the actor-network theory along with traces of its implications in the opinion of the research period scholars was utilized. Based on this theoretical framework, the current research sought to answer two questions. Based on the tracking, it has been discovered that the definitions of architecture presented in science classification encyclopedias during this time are similar to how architecture was understood in the ancient eras. Furthermore, the concept of architecture was much broader back then compared to what it is now, and considering to social standing of architects during this period shows that the majority had a rather unpretentious status and those few who attained social credit had to transform themselves intellectually and socially to move beyond the confines of small-time artisanal restrictions. During the examination, the impact of three variables - religion, Sufism, and power structure - on architectural activists was investigated. The findings indicate that even though religion and Sufism have influenced architects and architecture during this period, the power discourse has proven to be more effective.

5-Funding

There is no funding support.

6-Authors' contribution

This article is extracted from first author doctoral thesis entitled " The explanation of intellectual and epistemological references effects, on the Islamic architecture ", which is guided by second author and the first advisor of third author which is in progress at Central Tehran Branch of Islamic Azad University.

7-Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

**Two cultures and a common perception of architecture;
A reflection on the architecture and architects' status from the 7th to the 9th- century A.H**

مقاله پژوهشی

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

سید احسان میرهاشمی روته^۱، حسین سلطانزاده^{۲*}، شروین میرشاهزاده^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. استاد گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

۳. استادیار گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

<https://doi.org/10.22034/scart.2024.139646.1355>

چکیده

پژوهش‌های تاریخ معماری عمدتاً معطوف به بررسی فرم و متغیرهای مادی مؤثر بر بناها بوده که باعث شده است زمینه‌های وابسته‌ای مثل عاملان و متغیرهای غیرمادی مؤثر بر این بناها از نظر دور بماند. حسب این نقصان، هدف مطالعه حاضر تبیین جایگاه معماری، معماران و نیروهای غیرمادی مؤثر بر آنها در برهه‌ای از تاریخ اسلام است. با پیش‌فرض تفاوت مفهوم گذشته معماری با امروز و جمعی بودن مسیر عمل آن، مبانی نظری تحقیق بر نظریه کنشگر- شبکه، ضمن تطابق مفاهیم آن با آراء اندیشه‌ورزان بازه زمانی تحقیق قرار دارد. نوع پژوهش کیفی و روش آن تفسیری- تاریخی است. متکی به این سامانه نظری و دستگاه روشی و اخذ شواهد از متون تاریخی و در فاصله زمانی قرون هفتم تا نهم هجری، مشخص شد که معماری برای اولین بار در این دوره به‌عنوان یک دانش مستقل در دستگاه طبقه‌بندی علوم مطرح و تکامل تعریف آن مرهون فهمی است که از میراث دانشی و نظام دیوانی دوره باستان و به‌خصوص عهد ساسانی به این دوره زمانی رسیده و متغیرهای غیرمادی مثل دین و جریان تصوف بر شکل کالبدی معماری این دوره و معماران این عصر تا حدی نافذ، اما اثربخشی بنیان و نظام قدرت بر آنها بیشتر بوده است.

تاریخ دریافت: ۷ شهریور ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۳ مهر ۱۴۰۳

تاریخ انتشار: ۱ دی ۱۴۰۳

واژه‌های کلیدی: تاریخ معماری، معماری

ایلخانی- تیموری، معماری مملوکیان، دین

و معماری، تصوف و معماری.

استناد: میرهاشمی روته، سید احسان؛ سلطانزاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴): ۱۰۷-۱۲۲.

* نویسنده مسئول: حسین سلطانزاده

نشانی: گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

پست الکترونیکی: hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

این پژوهش در دایره تاریخ معماری قرار می‌گیرد. اگر موضوع تاریخ را «بررسی اعمال گذشته انسان» (استنفورد، ۱۳۸۷: ۱۰) بدانیم و به آراء اهل لغت رجوع کرده و واژه «اعمال» را مجموعه افعال انسانی که با علم و اراده انجام می‌شود، مراد کنیم (راغب‌الاصفهانی، ۱۴۰۴ق: ذیل‌واژه) و بپذیریم معماری از صنایع بسیط و معطوف به «عمل» است (ابن‌خلدون، ۱۳۸۲: ۷۹۲/۲)، پس تاریخ معماری، مطالعه‌ای ساختارمند و گذشته‌نگر درباره اعمال مرتبط با معماری است. تاریخ معماری را به اعتبار موضوع از دو موضع می‌توان کاوید (نک. قیومی، ۱۴۰۲: ۲۹۵-۳۲۲)؛ اولی، مبتنی بر آثار به‌جا مانده که در بهترین حالت به تشریح فرمی منطبق بر زمینه می‌رسد (وتکین، ۱۹۸۰: ۱۲-۱۳) و در بدترین شکل، شبیه انباری از مجموعه نقشه‌ها و بی‌توجه به سیاق است (قیومی، همان: ۲۷۰). موضع دوم که کمتر به آن پرداخته می‌شود و روند این پژوهش بر مبنای آن قرار گرفته، مربوط به سایر موضوعات معماری مثل کنشگران این حوزه، فرایند، مسیر و عمل معماری است (لیچ، ۲۰۱۰: ۵۲-۵۷؛ وتکین، همان). از طرفی دانشوران، تاریخ معماری را به‌اعتبار پرسش‌هایشان در طبقه‌بندی‌هایی مبتنی بر «دوره و سبک»، «سیره‌نگاری»، «پهنه‌های جغرافیایی و فرهنگی»، «گونه‌ها»، «فن و فناوری» و «مضامین» مورد تحقیق قرار داده‌اند (لیچ، همان: ۴۴-۵۷) که هر کدام مزایا و معایبی دارند. یک ضعف مشترک طبقه‌بندی‌های مذکور، تمرکز بر هویت‌بخشی (گاهی افراطی) به یک دوره، قوم، فرد و یا یک جامعه است که باعث شده تا بسیاری تبدلات فرهنگی و نقاط مبهم تاریخی نادیده گرفته شود. یک راه غلبه بر این ضعف بررسی پاره‌های فرهنگی و جغرافیایی متمایز ولی هم‌زمان با یکدیگر است که اخیراً در ادبیات تاریخ معماری رواج یافته است. در این راستا حداقل زمانی اواسط قرن هفتم تا پایان قرن نهم هجری به‌عنوان بازه زمانی پژوهش در نظر گرفته شده که هم منابع متنی موثق و هم آثار مادی (بناها) زیادی از آن باقی است. این بازه، منطبق بر حکومت‌های مهم و پهناور مملوکیان (حک ۶۴۸-۹۲۲هـ/۱۲۵۰-۱۵۱۷م)، ایلخانی (حک ۶۵۴-۷۰۶هـ/۱۲۵۶-۱۳۵۶م) (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۷) و تیموری (حک ۷۷۱-۸۰۷هـ/۱۳۷۰-۱۴۰۵م) (بلر و بلوم، ۱۳۹۷: ۵۷) در غرب و شرق پاره‌های جغرافیایی است که آن را جهان اسلام می‌نامیم. در یک بیان کلی متغیرهای مؤثر بر شکل‌گیری اثر معماری را می‌توان در دو بخش تقسیم کرد؛ یک وجه، پدیده‌های مادی مثل اقلیم، جغرافیا، کارکرد و ... است و دیگری عوامل فرهنگی، آیینی، اجتماعی و ... هستند (سلطان‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۵۸). متغیرهای دسته دوم که مرتبط با موضوع پژوهش است، مستقیماً روی اثر معماری رسوخ نمی‌کنند بلکه ابتدا بر کنشگران این حوزه نافذ هستند و به‌واسطه آنها احتمالاً در آثار تبلور می‌یابند. هدف این تحقیق تبیین جایگاه معماری، ساختار اجرایی و نیروهای مؤثر بر کنشگران این حوزه در یک برش زمانی از تاریخ بعد از اسلام است. پس با تحلیل ساختاری تاریخی و اجتماعی مواجه است و باید مبتنی بر اسناد و شواهد، تفاسیری ارائه کند و چون نمی‌توان بدون داشتن مفروض و مقدمات دست به تفسیر زد، لازم است تا نظریه‌ای مرتبط با موضع و موضوع دستاویز قرار گیرد. بنابراین با این پیش‌فرض که آنچه امروز از معمار و معماری فهم می‌کنیم با گذشته متفاوت است (پارسل، ۲۰۱۲: ۱۰) و اینکه فرایند عمل معماری در گذشته متکی به شخص معمار نبوده و معماران در سرزمین‌های اسلامی چندان مورد توجه نبوده‌اند (مایر، ۱۹۵۶: ۲۰-۲۷؛ رباط، ۱۹۸۸: ۳۰) و حتی به‌سختی نام آنها بر بناها باقی‌مانده (بابایی، ۲۰۱۸: ۲۳-۲۴) و شبکه‌ای تقریباً گسترده در ساخت‌وساز نقش داشته‌اند (نجیب‌اغلو، ۲۰۱۷: ۵۷)، از نظریه «کنشگر- شبکه»^۱ در کنار تطبیق مفاهیم آن با آراء اندیشمندان همان دوره، در مسیر پاسخ‌دهی به پرسش‌ها و تحلیل یافته‌ها استفاده می‌شود. بنابراین نظر به موارد مطروحه، این پژوهش پی‌جوی پاسخ به دو پرسش است؛ اول اینکه در این دوره حدوداً ۲۵۰ ساله در دو فرهنگ از شرق و غرب جغرافیای جهان اسلام، جایگاه معماران و معماری چگونه و منشاء ساختار اجرایی و مدیریتی آن به چه شکل بوده و ثانیاً از میان نیروهای مؤثر بر شبکه کنشگران این حیطه، کدام‌یک بیشترین تأثیر را در شکل‌دهی آثار معماری این دوره داشته‌اند.

^۱ - actor- network theory (A.N.T).

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱- پیشینه تجربی

احتمالاً به واسطه گستره حکومتی و آثار به‌جامانده، بیشترین تحقیقات انجام شده در این دوره زمانی مربوط به دوره‌های ایلخانی، تیموری و مملوکی است و حتی برای مطالعات دوره ممالیک مجله‌ای اختصاصی منتشر می‌شود. صاحب‌نظران تراز اول، تحقیقات مهم زیادی پیرامون دوره‌های مملوکی و ایلخانی و تیموری انجام داده‌اند، ولی فقط متمرکز بر همان دوره بوده‌اند و با پرسش‌ها و موضع این تحقیق قرابتی ندارند. اما یافته‌های چند پژوهش، شباهت‌هایی با پرسش‌های تحقیق حاضر دارند؛ مقاله «هنر و معماری یادمانی در عصر ایلخانی و مملوکی» (اکین، ۱۹۹۶: ۴۹۹-۵۲۲) پرسشی شبیه به سوال دوم این پژوهش مطرح و آن را در بازه زمانی مملوکی و ایلخانی می‌کاود و در نهایت سیاست، اقتصاد و نمایش قدرت را مؤثر بر شکل‌گیری معماری این دوره می‌داند. پژوهش «معماری به‌مثابه بیانی سیاسی» (حبیبی، پات و ذیلابی، ۱۴۰۱: ۳-۴۸) نیز در نتیجه‌گیری شبیه تحقیق قبلی ولی تنها محدود به دوره ممالیک است. در راستای پرسش اول این پژوهش، مقاله «مهندس، شاد، معلم: نگاهی به صنعت ساختمان در عصر ممالیک» (ابوسیف، ۱۹۹۵: ۲۹۳-۳۰۹) به‌دنبال کنشگران حوزه معماری در این عصر رفته و در نهایت میان کارگران ساده و مهندسين تفکیک ایجاد نموده و کاری به‌سایر ادوار ندارد. تحقیق «معماران و هنروران دوره ممالیک» (رباط، ۱۹۹۸: ۳۰-۳۷) نیز با تاسی از مقاله قبلی و اثر قدیمی آریه‌مایر اسرائیلی، بر یافته‌های این دو پژوهش تأکید و چند حکایت از متون تاریخی به آن اضافه کرده است. وجه تمایز پژوهش حاضر با تحقیقات مذکور، فاصله گرفتن از تحقیقات فراوان فرمی و کالبدی و پرداختن به مفهوم، جایگاه، نیروهای مؤثر بر کنشگران و بررسی تبادلات احتمالی حوزه معماری در این گستره دو و نیم سده‌ای و در پهنه جغرافیایی وسیع‌تری است.

۲-۲- ملاحظات نظری

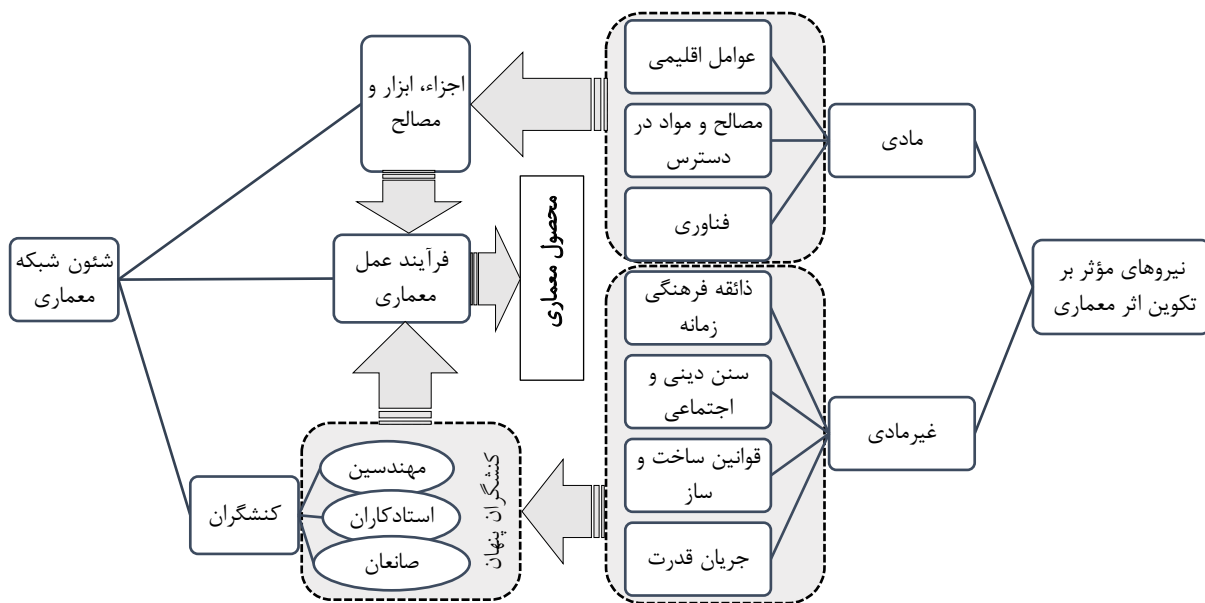
نظریه، مجموعه منسجمی از مفاهیم و قواعد است که توضیح موضوع را ممکن می‌سازد (رازجویان و مسعودی‌نژاد، ۱۳۹۷: ۱۴۹)، پس غایت آن کمک به اندیشیدن بهتر حول موضوع است و نفس استفاده از آن در این پژوهش نیز همین است. نظریه کنشگر- شبکه را می‌توان یکی از شاخه‌های نشانه‌شناسی قلمداد کرد (لا، ۱۹۹۹: ۲)؛ رویکردی هستی‌شناسانه، متأثر از مطالعات علم و فناوری و قائل به این محتوا که هر دانش مجموعه‌ای از فرایندهای اجتماعی، فنی، مفهومی و متنی است که شکل‌گیری آن هم وابسته به عوامل انسانی و هم اشیاء و ابزار است (دلاور اُوغلو، ۲۰۲۱: ۴۴). کاربست مستقیم مفاهیم این نظریه برای تحقیق تاریخی و بی‌توجه به اندیشه‌های جاری در بازه زمانی تحقیق، منجر به زمان‌پریشی^۱ خواهد شد و هنگامی قابل قبول است که مفردات این نظریه، ردپایی در اندیشه عالمان آن دوران داشته باشد. ردیابی کنش (عمل) و کنشگر (عامل) از اصول بنیادی این نظریه است، چون کنش‌ها ماهیت شبکه (لا، ۲۰۰۸ الف) و چگونگی ظهور ماهیات مادی (مصالح، اشیاء، ابزار و ...) را در زمان و مکانی خاص مشخص می‌نمایند (لا، ۲۰۰۸ ب). از طرفی در این نظریه، کنشگر نه فقط انسان صاحب اراده (لاتور، ۱۹۹۶) بلکه تمام موجودیت‌هایی (اعم از انسان و شیء) هستند که قدرت انجام عملی را دارند (لاتور، ۲۰۰۵) و می‌توانند در کنش‌ها تغییری ایجاد کرده تا سایر عناصر را به‌خود وابسته کنند (انواری و کرم‌اللهی، ۱۳۹۷: ۳۹). فلاسفه، حرکات انسان را «طبیعی» و یا «صناعی» طبقه‌بندی و حرکت صناعی را منتسب به اراده انسانی و به‌استمداد طبیعت (نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۶: ۱۴۹) و مؤدی به‌نظام احوال معاش او [رفع نیاز] (قطب‌الدین شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۵۹/۱ و ۱۶۱) و غایت آن را خیر برای انسان (طباطبایی، سیدجواد، ۱۳۸۳: ۲۳۷) تلقی می‌کنند. حال اگر شقوق کلی حرکت، مبتنی بر متحرک (موضوع حرکت) و عامل حرکت باشد (طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۷۲: ۴/۴۶-۶۰) آن‌گاه در بیان کلی‌تر حرکت صناعی یعنی تغییر و تبدل در مواد طبیعت، توسط یک فاعل یا عامل برای رفع حاجات اولیه و ثانویه انسانی که به آن صنعت می‌گویند (همان: ۱۱-۱۲) و آن را برترین علوم و واسطه ظهور حق در هستی (ابن‌عربی، ۱۴۲۰ق: ۶/۲۳۴) تعبیر کرده‌اند. پس در دیدگاه فلاسفه هم اضافه بر انسان، مواد و طبیعت نیز در حرکت صناعی نقش دارند.

¹ - anachronism.

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

دیگر مفهوم مهم این نظریه، شبکه است. در این نظریه، شبکه تنها نظام ارتباط میان پدیده‌ها نیست بلکه شبکه‌ها و کنشگران در دو وجه یک پدیده به‌شمار می‌روند (لاتور، ۱۹۹۹: ۱۹). یک نفر نمی‌تواند حتی یک خانه بسازد ولی دو نفر می‌توانند چند خانه بسازند.^۱ بنابراین فرآیند ساختن قائم به یک فرد نیست و امری مشارکتی است (ابن‌خلدون، ۱۳۸۲: ۶۸۱/۲-۶۸۳)؛ البته اندیشه-ورزان تفاوت‌هایی در مهارت کنشگران حوزه ساخت‌وساز قائل و برخی را بصیر و بعضی را قاصر و صاحبان حرف دیگری چون طواب (چینه‌کش)، آهک‌کار و گچ‌بر و ... را وابسته به صنعت بتابی خوانده‌اند (همان: ۸۰۷/۲-۸۱۱) یا به تفکیک مهندسیین و بنایان پرداخته و تفاوت آنها را در قدرت استنباط دانسته‌اند (نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۶: ۲۸۸). یعنی حداقل باید سه طیف کنشگر در این صنعت دخیل باشند. دسته‌ای در حوزه نظری (دارای قدرت استنباط) صاحب رأی هستند و آنان را عالم به هندسه نظری^۲ (مهندس) (فارابی، ۱۳۸۹، ۷۷) و احتمالاً دخیل در نظارت بنا یا ارائه دهنده طرح کلی (آقایانی چاووشی، «مقدمه مصحح» در بوزجانی ۱۳۸۹: پنجاه و شش) و بعضی دانش خود را در عمل به‌دست آورده‌اند که عالم به هندسه عملی‌اند (صناع) (فارابی، همان) و با تمرین مستمر آن را کسب کرده (تهانوی، ۱۹۹۶: ۱۰۹۷/۲) و عهده‌دار اجرای بنا هستند و چندان هم از هندسه نظری مطلع نیستند (آقایانی چاووشی، همان: پنجاه و هفت). این درحالی است که تحصیل کمال در هر صنعتی را به پُر شدن شکاف میان نظر و عمل می‌دانند (فارابی، ۱۳۵۸: ۱۶۴). پس حلقه واسطی نیاز است که زبان مشترکی با مهندسیین و صنّاع داشته باشد. این حلقه واسط استادکارانی هستند (قربانی و شیخان، ۱۳۷۱: ۳۲، ۴۷، ۸۵-۸۹؛ لاله، ۱۳۷۵: ۴۲، ۴۸؛ مجتهدزاده، ۱۴۰۰: ۱۴۵) که به قولی با تتبع در وصایای اهل آن صنعت، عمل را تمام می‌کنند (نصیرالدین طوسی، همان).

نمودار (۱) مدل نظری تأثیر نیروهای مادی و غیرمادی بر کنشگران و شکل نهایی اثر معماری. منبع: نگارندگان

اما اگر تصور کنیم که همین سه دسته کنشگران عرصه معماری‌اند، به خطا رفته‌ایم. بسیار پیش آمده که مانند مدرسه فردوس (در حلب) بانی بنا، کارفرما و کاربران، نوع اجرا و حتی اصول هندسی حاکم بر ساخت را تغییر داده‌اند (طیب‌ع، ۱۹۸۸: ۲۳-۳۲)؛ پس این دسته هم کنشگران پنهان حوزه عمل معماری‌اند. با تأمل بر داده‌های بند پیشین می‌توان گفت: شبکه، مجموعه تمام

^۱ - این جمله منسوب به حسن فتیحی، معمار معاصر مصری است.

^۲ - از نظر او عالم به هندسه نظری در اندیشه خود سطوح و اشکال را مدون می‌کند بدون اینکه به جسمی فاصل نظر داشته باشد و عالم به هندسه عملی مستقیماً با مواد لازم برای آن صنعت سروکار دارد.

^۳ - (...حصولها علی‌المزاوله و الممارسه...).

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

کنش‌ها، کنشگران، روش‌ها، اسناد و صور، ابزارها و موادی هستند که در زمان و مکان خاصی به‌منصه ظهور می‌رسند (لاتور، ۲۰۱۴). بنابراین با اتکا به این آراء، معماری یک حرکت صناعی یعنی معطوف به‌عمل (کنش) است؛ پس یک شأن این شبکه فرآیند عمل است. هر عمل انسانی، مبتنی بر علم و اراده اوست؛ نتیجتاً عامل (کنشگر) با هر بهره‌ای از دانش در این صنعت، شأن دیگر شبکه معماری به‌حساب می‌آید. حرکت صناعی مستلزم تصرف و تبدل در مواد طبیعی است؛ بر این اساس مصالح، ساخت-مایه‌ها و ابزار جنبه دیگری از معماری به حساب خواهند آمد. در نهایت کالبد اثر معماری، آخرین وجهی است که از جمع شئون پیشین حاصل می‌شود. برهم‌کنش نیروهای مادی و غیرمادی بر این شئون تأثیرگذار و مدل نظری پژوهش را شکل می‌دهند (نمودار ۱).

۳- روش پژوهش

اگر هدف تاریخ واری اعمال گذشته انسان باشد، مسیر آن با تفسیر اسناد پیش می‌رود (کالینگوود، ۱۹۴۶: ۹-۱۰). بنابراین از حیث پارادایم‌های سه‌گانه تحقیق، این پژوهش در دسته تفسیرگرایی طبقه‌بندی خواهد شد (گروت و وانگ، ۱۳۹۲: ۳۱-۳۴). این تحقیق داده‌ها را عمدتاً از متون تاریخی اخذ و با توجه به پرسش‌ها و هدف تبیین شده، نتیجه‌ای بنیادی و از نظر زمانی مقطعی و گذشته‌نگر دارد. منطق حاکم بر آن، قیاسی و مبتنی بر استدلال‌های عمدتاً استقرایی و از موضع فرآیندی، کیفی و با رویکردی تاریخی-تفسیری است و درستی و روایی فرضیات در گرو تحلیل شرح و نقل‌های باقی‌مانده است.

۴- تحلیل یافته‌ها

۴-۱- جایگاه معماری به‌عنوان دانش و حرفه در این دوران و ریشه و منشاء آن

اگر از تدقیق فارابی پیرامون معماری که آن را ذیل علم حیل هندسی قرار داده و مهندسی معماری (حوزه نظری) را مقدمه صناعات عملی مدنی مثل بنایی دانسته، بگذریم (فارابی، ۱۳۸۹: ۹۱-۹۲)^۱، در سایر دانشنامه‌های طبقه‌بندی علوم تا قرن هشتم، دانش مستقلی معطوف به‌مفهوم معماری نیست. برخی دانشوران این بی‌التفاتی را محصول تفکر مشایی دانسته‌اند (مجتهدزاده، ۱۴۰۰: ۷۹) که بیانیه‌ای مستعجل است چون حداقل شیخ‌الرئیس یک طریق علم‌آموزی را تعلم صناعی و آموختن آن را در عمل دانسته و مثال رنگرزی و نجاری را برای آن آورده (ابن‌سینا، ۱۳۷۳: ۲۵-۲۶)^۲ و دیگر علمای مشایی نیز «هر چه را آموختنی باشد علم»^۳ می‌دانند و معماری را هم برای این امر مثال می‌زنند (ابن‌حزم اندلسی، ۱۹۸۳: ۸۱/۴). مبتنی بر این توضیح، وقتی خواجه نصیر، علم‌المساحه را که بخش نظری معماری است در دایره صناعات شریف و هر حرفه عملی (مثل بنایی) را در صناعات متوسط طبقه‌بندی نموده و حتی با مثالی مهندس را دارای قوه استنباط و صانع معمولی را فاقد آن دانسته است (نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۱-۲۱۲-۲۸۸)، یا زمانی که ابن‌خلدون هندسه را ذیل علم تعلیم و آن را مورد نیاز صنایع عملی مثل بنایی می‌داند (ابن‌خلدون، ۱۳۸۲: ۱۰۱۸/۲)، عملاً هر دو وجه نظری و عملی معماری را ملحوظ داشته‌اند. در اشارات دره‌التاج نیز علم‌الحیل و نقل میاه (انتقال آب) زیر مجموعه علوم ریاضی طبقه‌بندی شده‌اند (قطب‌الدین شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۵۴-۱۵۵) و البته صنعت نزد او فرقی از حیث عمل و نظر ندارد (مجتهدزاده، ۱۴۰۰: ۱۷۷). قطعاً عدم تدقیق این متفکرین ناشی از بی‌توجهی نبوده، بلکه موضوع رسائل آنها فقط طبقه‌بندی علم نیست که بیش از این در آن تفحص کنند.

در کتاب‌العین (فراهدی، بی‌تا: ۱۴۰/۱)، مفردات (راغب‌الاصفهانی، ۱۴۰۴: ۳۴۱/۱) و لسان‌العرب (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۲۹۷/۳)، یکی از معانی «عقد» را فرآیند ساخت بنا (و همچنین بستن طاق) ذکر کرده‌اند و با مشتقات همین واژه در دانشنامه‌ارشاد/القاصد (قرن هشتم) معماری با نام «عقودالابنیه» به‌عنوان دانشی مستقل و ذیل هندسه (نجیب‌اوغلو، ۱۳۹۸: ۱۸۹-۱۹۰) مطرح می‌شود. در تعریف این علم، شناخت اوضاع و احوال بناها، چگونگی تقسیم نهرها، حفر چاه، قنات، ساخت سدها، طرح‌ریزی خانه‌ها و هدف

^۱ - برخی متفحصین معتقدند که فارابی تنها همان بخش نظری یعنی مهندسی معماری را زیر مجموعه حیل هندسی دانسته و در دایره علوم می‌پندارد و بخش عملی از دید او غیر قیاسی است و در طبقه‌بندی علوم قرار نمی‌گیرد (نک. طاهری، ۱۳۹۴: ۱۳۲).

^۲ - (...) لتعلیم و التعلیم منه صناعی مثل تعلم النجاره و الصباغه، و إنما يحصل بالمواظبه علی استعمال أفعال تلك الصناعه.

^۳ - (ما علم فیه علم، فیدخل فی ذلك علم التجاره و و البناء و غیر ذلك).

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

آن احداث شهر، قلاع، خانه‌ها و تسهیل کشاورزی آمده است (ابن الاکفانی، ۱۳۲۲ق: ۱۰۸). اینکه چنین تعریف جا افتاده‌ای ناگهان تجلی یابد، پنداشتی سطحی است. در عیون/الخبار (اواسط قرن سوم) نقلی از دانش‌هایی که یک دبیر دربار ساسانی باید به آنها آگاه می‌بوده، به این مضمون آمده است؛ «عجمی گفت: چنانچه دبیری به چگونگی تقسیم و جاری ساختن آب و حفر کاریز و کانال‌ها (عالمماً باجراء المیاه و بحفر فُرُض الماء...)، سدسازی (ردم المهاوی)، هندسه و در واقع مساحی (ذرع المثلث و المربع و المختلف‌الزوايا...) و احداث طاق‌ها (القناطر) و پل‌ها (نصب الجسور) و همین‌طور ساخت ادوات و ابزار این اعمال و محاسبات آنها (شبیبه به علم حیل) آگاه نباشد، ناقص تلقی خواهد شد» (ابن قتیبه دینوری، ۱۹۹۶: ۱/ ۴۴-۴۵). نکته اینکه دبیر دربار مماليک و صاحب رسائل صحیح/العشی نیز بر همین قول صحه گذاشته و با نقلی از ابوهلال عسکری (اوایل قرن چهارم) بر آن تأکید و این دانش‌ها را مورد نیاز دبیران دانسته است (قلقشندی، ۱۹۸۷: ۱/ ۱۷۵-۱۷۶). او در طبقه‌بندی علوم، عقودالابنیه را بدون توضیح آورده (همان: ۵۵۹) اما در جلد چهاردهم و در سلسله رسائلی، آن را «عروس فنون» و طراحی شهری، معماری، معماری منظر، باغ‌آرایی و احداث ساختارهای آبی را منسوب به این دانش دانسته است (مجتهدزاده، ۱۴۰۰: ۹۳؛ قلقشندی، ۱۹۸۷: ۱۴/ ۲۴۹).^۱ تلفیق این تعاریف در پایان قرن نهم و اوایل قرن دهم در اثر عالم عثمانی یعنی مفتاح/السعاده، نمود یافته و تقریباً کامل‌ترین تعریف از معماری ارائه شده است (طاش‌کپری‌زاده، ۱۹۸۵: ۱/ ۳۵۲). شباهت تعریف از معماری در این دانشنامه‌ها با آنچه در دوره ساسانی از مفهوم ساخت‌وساز بر می‌آید، نکته مهمی است (جدول ۱). از این بررسی نکاتی برمی‌آید؛ اینکه مفهوم معماری در این دوره ۲۵۰ ساله بسیار گسترده‌تر از امروز بوده است؛ برای اولین بار در این دوره معماری مستقلاً به‌عنوان دانش مطرح می‌شود و این فهم از معماری جان‌مایه‌ای داشته که از ابتدای دوره اسلامی منقطع نشده و در این عصر مورد التفات در دایره علوم اسلامی هم قرار می‌گیرد.

جدول (۱) مقایسه اشتراکات فهم از معماری در دوران ساسانی و بازه زمانی تحقیق؛ منبع: نگارندگان (با توجه به

منابع ذکر شده در متن).

دلالات‌ها به مفهوم معماری در دوره ساسانی							دانشنامه‌های دوره اسلامی و ارائه تعریف آنها از معماری
طاق‌سازی	پل‌سازی	هندسه	سدسازی	علم حیل	حفر قنات	آبرسانی	
							ارشادالقاصد
							صبح‌العشی
							مفتاح‌السعاده
					اشاره مستقیم ندارد.		اخلاق ناصری
				اشاره مستقیم ندارد.			دره‌التاج
						اشاره مستقیم ندارد.	مقدمه ابن‌خلدون بر العبر

۲-۴- جایگاه کنشگران و ساختار اجرایی عمل معماری در این دوران

حتی اگر بدانیم که پیرحسین، ملک‌المهندسین دوره ایلخانی (ابن‌هندوشاه نجوانی، ۱۹۶۴: ۱/ ۵۴۰، ۵۴۲، ۵۴۵) یا میرک سیدغیاث معمار محبوب دربار تیموری (سابتلی، ۱۳۸۷: ۲۱-۲۲) و قوم/الدین شیرازی یکی از چهار هنرمند اصلی پایتخت شاهرخی (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۳۴۰) و مرجع معماران زمانه بوده (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/ ۱۴-۱۵) (هر چند در کتیبه مسجد گوهرشاد خود را «الطیان» یعنی گل‌کار نامیده) یا رئیس‌المهندسین معلم‌بن‌السیوفی (مقریزی، ۱۴۱۸ق: ۲۳۲/۴)، ابجیح (مقریزی، ۱۹۹۷: ۳/ ۳۸۷) و چند تن از خاندان طولونی (ابوسیف، ۱۹۹۵: ۳۰۷-۳۰۰) معماران مهم دربار مماليک هستند، کمک‌چندانی به فهم جایگاه معماران آن دوران نمی‌کند؛ چون از نوع آموزش، اسلوب پرورش، جهان‌بینی و طرز عمل آنها اطلاعی در دست نیست. روش دیگر برای رهگیری جایگاه معماران رجوع به متونی است که اشاراتی به آنها داشته‌اند و در این دوره کم نیستند. آثاری از این دوره چون اخلاق ناصری و نفائس‌الفنون، صنایع را به سه وجه شریف و متوسط و خسیس تقسیم و هر دو، پیشه‌ای چون صنعت بنا را دسته متوسطات و عالم به هندسه را در قسم صناعات شریف قرار داده‌اند (نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۶:

^۱ - اولین بار و به زبان فارسی، مجتهدزاده به این تعریف التفات و آن را در این دانشنامه یافته است؛ بنابراین فضل تقدم در ارجاع‌دهی به ایشان است.

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶(۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

۲۱۱-۲۱۲؛ شمس‌الدین آملی، ۱۳۸۱: ۳۹۸/۲-۳۹۹). از طرفی منشی‌های درباری هم به این حرفه بی‌اعتنا نبوده‌اند؛ مثلاً در دستورالکتاب جامعه به سه دسته وابستگان سلطنتی، امرای لشگری و سیاسی و مردم عادی تجزیه (ابن‌هندوشاه نخجوانی، ۱۹۶۴: ۳۴-۲۸-۱) و دسته آخر را به دو قسم اشراف و اوساط تقسیم نموده و مهندسی و معماری را در بخش اول یعنی اشراف‌الناس طبقه‌بندی کرده است (همان: ۱/ ۳۴-۳۵ و ۳۹). در طبقه‌بندی مبتنی بر رساله تزوکیات از عصر تیموری، قدری تغییر دیده می‌شود که طایفه هشتم را به مهندسان اختصاص و ساخت عمارات عالی را هدف به‌کارگیری آنها دانسته و این منصب را در کنار وزرا و منشیان سلطانی آورده‌اند (حسینی‌تربتی، ۱۳۴۲: ۲۱۲-۲۱۳ و ۲۱۳). در سوی دیگر جهان اسلام هم صناعات را به دو دسته خاصه و عامه (در تعریف آن‌ها مهنیه به معنای عملی آمده) طبقه‌بندی و معماری را در دسته دوم و هدف آن را آبادانی سرزمین‌ها دانسته‌اند (قلقشندی، ۱۹۸۷: ۱/ ۶۷). از القاب درباری نیز به مهندس‌العمائر اشاره شده که مخصوص همراهان سلطان (همان، ۱۶۱/۶) و احتمالاً نشان از برجسته بودن این جایگاه دارد. به نظر می‌رسد در این دوره همان‌طور که دانش معماری جای خود را میان علوم اسلامی باز می‌کند، معماران و مهندسان نیز جایگاهی در دستگاه سلطنتی دارند.

برخی منابع مرتبط با حَسبه در این دوره به تقلب‌های معماران (ابن‌اخوه، ۱۳۶۰: ۲۲۹-۲۳۰) و بعضی هم به حیف‌ومیل اموال در صنعت ساختمان اشاره کرده‌اند (رشیدالدین‌فضل‌ا...، ۱۹۴۰: ۲۰۲ و ۳۵۱) که منتج به تشکیل دیوان‌های نظارتی می‌شود. دیوان عمارات خاصه با کمک از معتمدان محلی ناظر بر بناهایی به کارفرمایی حکومت بوده (همان، ۲۰۲، شهاب‌الدین شیرازی، ۱۳۴۶: ۳/ ۲۱۱؛ ابن‌هندوشاه، ۱۹۶۴: ۱/ ۵۴۲) و دیوان خالصات مربوط به بناهایی است که توسط مردم یا والی‌ها در زمین‌های حکومتی ساخته می‌شده است (شهاب‌الدین شیرازی، همان‌جا؛ رشیدالدین‌فضل‌ا...، ۱۹۴۰: ۳۵۱-۳۵۴). در سوی دیگر جهان اسلام نیز هر حرفه صاحب یک «شادّ یا شدّ» (قلقشندی، ۱۹۸۷: ۴/ ۱۷-۲۴؛ خلیل‌بن‌شاهین‌الظاهری، ۱۸۹۴: ۱۱۵) و نظارت به حرفه معماری برعهده «شادالعمائر» (مقریزی، ۱۴۱۸ق، ۳/ ۲۹۵، ۳۳۱، ۳۷۱ و ۱۰۸/۴، ۱۱۱، ۲۳۴) بوده است. تمایز میان مهندس‌العمائر و شادالعمائر را سخت می‌دانند (ابوسیف، ۱۹۹۵: ۲۹۵) و این در حالی است که در وظایف مهندس‌العمائر نظارت کلی بر ساخت‌وساز و داوری میان اهل این صنعت آمده (قلقشندی، ۱۹۸۷: ۵/ ۴۳۸) و شادّ فردی است که از طرف حکومت برای ساخت و نظارت مستقیم انتخاب می‌شود (همان: ۲۳/۴).^۱ اضافه بر این دیوان وقف در این دستگاه مسئول نگهداری ساختمان‌های حکومتی عنوان شده که ابنیه از گزند تخریب و مصادره مصون باشد (نجفی، ۱۳۹۷: ۱۲/ ۱۲۰ و ابوسیف، ۱۹۹۵: ۲۹۶). نکته‌ای در آراء قلقشندی شایان توجه است که ریشه برخی القاب را فارسی می‌داند (قلقشندی، ۱۹۸۷: ۶/۶) و البته در پژوهشی نیز به ۴۳ مورد از شباهت‌های مناصب ساسانی و مملوکی اشاره شده است (محمدی‌ملایری، ۱۳۸۲: ۵/ ۹-۳۵). این مقایسه بی‌مورد نیست؛ اگر مجدداً دانش‌های مورد نیاز دبیران ساسانی (ابن‌قتیبه دینوری، ۱۹۹۶: ۱/ ۴۴-۴۵) را مرور کنیم (جدول ۱)، مشاهده می‌شود که دبیران و یا کارشناسان احتمالی همراه آنها شبیه به‌همین مناصب درباری‌اند. از طرفی تخشبه‌بدها از طبقات جامعه ساسانی و مسئول پیشه‌ها هستند (ابن‌حسین مسعودی، ۱۳۴۹: ۹۹) و از حرفه معماری به‌نام جاراتارابد هم نام برده شده است (نفیسی، ۱۳۸۸: ۲۷۷ و ۲۸۶). از سویی دقت در انتخاب مهندسین را در شاهنامه و شرح ساخت ایوان کسری می‌توان دید که ناظر مستقیم اجرای بنا هستند (فردوسی، ۱۹۶۰: ۲۳۰-۲۳۵).^۲ بعدها در اوایل دوره اسلامی و در شرح ساخت بغداد نیز از نوبخت منجم و ماشالله ساریه^۳ به‌عنوان ناظران منسوب دربار و چهار مهندس و جمعی از صنّاع نام برده (ابن‌واضح یعقوبی، ۱۳۵۶: ۹-۱۲) می‌شود و امثال ابوحنیفه نعمان هم به‌عنوان ناظر و محاسب (طبری، ۱۸۷۹: ۶/ ۲۳۸) مانند تخشبه‌بدها بر کار آنها نظارت دارند. حال با در نظر گرفتن اینکه در زمان اوج عباسیان شرق و غرب جهان اسلام در اختیار آنها بود و در این دوره با حمله مغولان، خلافت نمادین به مصر دوره مملوکی منتقل و جمعی از هنروران و اندیشمندان نیز به آنجا پناهنده شدند (نجفی، ۱۳۹۷: ۲/ ۱۱۹)، می‌توان این تبادل را درست انگاشت. بنابراین تعامل شبکه کنشگران و سازمان اجرایی آنها در این دوره

^۱ - (...و یحکم علی أرباب صناعاتها).

^۲ - (... یختار السلطان إحداثه أو تجدیده من القصور والمنازل).

^۳ - نمونه‌ای که در این صفحه ذکر شده افهسلار یا اسباسلار به معنای امیر لشکر است؛ همچنین (نک. خلیل‌بن‌شاهین‌الظاهری، ۱۲۴-۱۲۶).

^۴ - (از ایشان دلاور گزیدند سی/از آن سی دو رومی و دو پارسی... گرانمایه رومی که بد هندسی/ به گفتار بگذشت از پارسی...).

^۵ - هر دو این افراد در مراکز علمی مرو و اهواز برای دبیری تربیت شده بودند (نک. صفا، ۱۳۵۵: ۹-۱۰) و اینجا دبیر دربار عباسیان هستند.

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶(۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

نه به قول رشیدالدین ابتکار بی‌مثال غازان خان و نه غلامزادگان ممالیک است؛ بلکه این جریان هم پیوسته و لاینقطع بوده که در این دوره و بعد از آن به تکامل رسیده است. با این توضیح رجوع این بند و بند پیشین به دوره باستان، زمان‌پریشی تلقی نمی‌شود، چون یافتن تبار این ساختار و سیر تکامل آن مدنظر است (جدول ۲).

جدول (۲) شبکه کنشگران حوزه معماری در بازه زمانی تحقیق و سیر تکامل آنها. منبع: نگارندگان.

سیر تکامل ساختار اجرایی و نوع تعامل کنشگران شبکه معماری و اشتراکات و شباهت‌های آنها در ادوار مختلف			
مناصب اجرایی	مناصب نظارتی مرتبط	مناصب درباری مرتبط	مناصب گستره حکومتی
مهندسين و صناع	تخشه‌بد (واستريوش‌سالار)	دبيران دربار و کارشناسان احتمالی	دوره باستان (تبار این ساختار)
مهندسين و صناع	محاسبين و ناظران معتمد	دبيران منسوب دربار	دوره عباسی (اشاعه این ساختار)
مهندسين، معماران و صناع	ديوان عمارات خاصه؛ ديوان خالصات؛	مهندسين و معماران وابسته به حکومت	شرق جهان اسلام (تکامل این ساختار)
شادالعمائر و مهندسين و صناع	شادالعمائر؛ محتسبين؛ ديوان وقف	مهندس‌العمائر	غرب جهان اسلام (تکامل این ساختار)

۳-۴- تبیین امکان تأثیرگذاری دین و جریان تصوف بر کنشگران حوزه معماری در این دوره

دین و معماری هر دو مظاهر فرهنگ‌اند و برهم‌کنش آنها بعید نیست. وقتی از معماری ادیان صحبت می‌شود، بناهایی مدنظر است که برای اجرای مناسک همان دین و بر مبنای آموزه‌های آن ساخته شده است (قیومی‌بیدهدی، ۱۴۰۲: ۳۷۱). با این مبنا امکان داشت با بررسی مساجد و خانقاه‌های بازه زمانی تحقیق به پرسش آن پاسخ داد؛ اما بر خلاف انواع هنرها که به یک قوم، فرهنگ، منطقه جغرافیایی یا دوره سیاسی منتسب می‌شود، هنر و معماری اسلامی را به بنیانی معرفت‌شناختی یعنی اسلام پیوند خورده و با این حساب، مسجد، خانقاه، کاخ، کاروانسرا و... را در این دایره گنجانده‌اند. همین ابهام باعث شده که برخی دانشوران ادعان کنند که هنر [معماری] اسلامی دلالت بر دین خاصی ندارد (گرابار، ۱۳۷۹: ۱-۲) و یا متعلق به فرهنگی بصری است که مردم یا حداقل حاکم آنها مسلمان بوده باشند (بلر و بلوم، ۲۰۰۳: ۱۵۳). ضعف هر دو دیدگاه در این است که معماری را تنها کالبد نهایی می‌بینند و البته مانند بسیاری بررسی‌های تاریخی، فقط ساختمان‌های حکومتی را معماری دانسته و از بناهای عموم مردم می‌گذرند. حال اگر به مبانی نظری پژوهش رجوع و چهار شأن حاصل شده مرور و از آراء اهل فقه استفاده و شئون دین «عقاید، اخلاق و احکام» (جوادی‌آملی، ۱۳۷۲: ۹۳) تلقی شود، آن‌گاه برای بررسی رابطه معماری و دین در یک دوره زمانی باید نسبت یک‌به‌یک هر کدام از شئون معماری و دین را بررسی و با نگاه به حدود و ثغور تأثیرگذاری آن استدلال شود که معماری یک دوره به چه میزان با دین نسبت دارد (نمودار ۲).

از اینجا مشخص می‌شود محققینی که میان دین و معماری اسلامی نسبتی قائل نبوده‌اند، فقط به رابطه میان احکام و کالبد نهایی توجه کرده‌اند و شاید این رابطه را ضعیف یافته و البته بقیه شئون دین و معماری و نادیده گرفته‌اند. البته در همین دوره و در غرب جهان اسلام یکی از معدود منابع فقهی مرتبط با معماری یعنی «الاعلان باحکام‌البنیان» توسط فقیه‌ای که شغلش معماری‌ست،^۱ تحریر می‌شود. او در این اثر احکام مختلفی در خصوص انواع دیوارها، آسیب‌ها، اشراف بناها به ساختمان‌های همسایه، معابر، نوع بازشوها و همچنین قراردادهای ساختمانی (ابن‌رامی، ۱۹۹۹: ۳۳-۲۵۱) را منطبق بر آموزه‌های فقه مالکی آورده است.^۲ در شرق جهان اسلام هم امثال علامه حلی به ساخت‌وساز بی‌توجه نبوده و حتی برای نماز خواندن زیر ساباط کوچه، حکم جایز شرعی داده‌اند (حلی، ۱۴۱۵ق: ۴/۳۳۱). بنابراین مشاهده می‌شود که حتی در نسبت احکام و کالبد معماری در این دوره حساسیت‌هایی وجود داشته است که البته بیشتر مربوط به اماکن مردم عادی است. از طرف دیگر «اخلاق» را ملکه‌ای

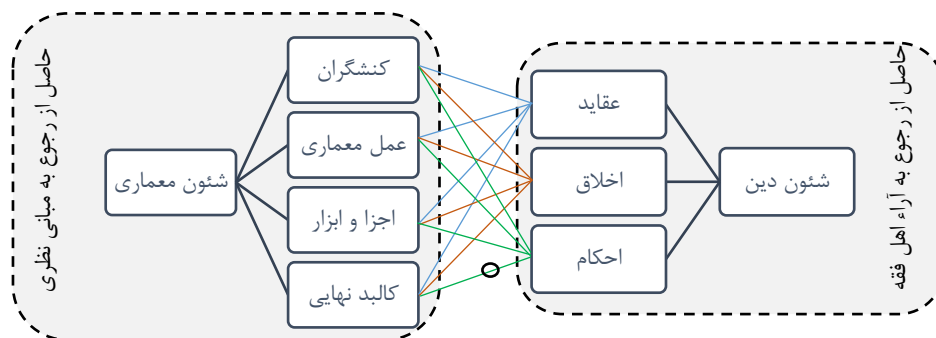
^۱ - محمدبن‌ابراهیم‌اللمخی مشهور به ابن‌رامی.

^۲ - (نک. عمادی، ۱۳۸۷: ۱۱۰-۱۱۳). نسخه مورد بررسی عمادی، تصحیح عبدالستار عثمان و نسخه مورد رجوع نگارندگان تصحیح فرید سلیمان است. میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

عادت به عملی) نفسانی دانسته‌اند که صدور افعال را بدون نیاز به تفکر و تدبیر، تسهیل می‌کند (نراقی، بی تا: ۵۶ / ۱ و ۱۴۲)^۱ و این در حالی است که صنعت (که معماری را از وجه نظری در دسته شریف و از وجه عمل آن در دسته متوسطات قرار داده‌اند) را نیز ملکه نفسانی (نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۷، ۴۴۴؛ قطب‌الدین شیرازی، ۱۳۶۹ / ۱ ۱۵۰) می‌دانند که از این حیث با خُلق مشترک است و تفاوت آن در این است که صنعت در صدور افعال به اراده، انتخاب و تدبیر (قطب‌الدین شیرازی، همان) یک کنشگر انسانی نیاز دارد. هر چند در پرورش خُلق هم عواملی مؤثر است که در سطور آتی به آن می‌پردازیم. پس با این ریشه مشترک می‌توان دریافت که اخلاق چگونه بر کنشگر و فرآیند عمل معماری مؤثر است. در خصوص عقاید و تأثیر آنها بر معماری، مجموعه بناهایی را می‌توان مثال زد که آنها را اصطلاحاً ابواب‌البر نامیده‌اند. این مجموعه‌ها عمدتاً مقبره سلطان (مثل شنب غازان‌خان) یا وزیری بود که دارای موقوفات گسترده و نیت ساخت آن هم باقیات و صالحات پس از مرگ بود (هاشمی، ۱۳۹۷: ۱۱) که البته دلایل سیاسی و مشروعیت بخشی به حکومت نیز در ساخت آنها دخیل است. در غرب جهان اسلام و در دولت ممالیک نیز مجموعه‌هایی با همین شمایل ساخته می‌شد که شاید مجموعه سلطان‌حسن سالم‌ترین آنها در حال حاضر باشد (نجفی، ۱۳۹۷: ۱۱۹-۱۴۵). البته نگرش‌های اعتقادی گاهی به تغییر کاربری بناها، تخریب و تکوین برخی تزئینات خاص گردیده و چون در این زمینه تحقیقات زیادی شده از تکرار آنها اجتناب می‌شود.

نمودار (۲) تبیین روابط میان دین و معماری برای بررسی در یک دوره تاریخی. منبع: نگارندگان

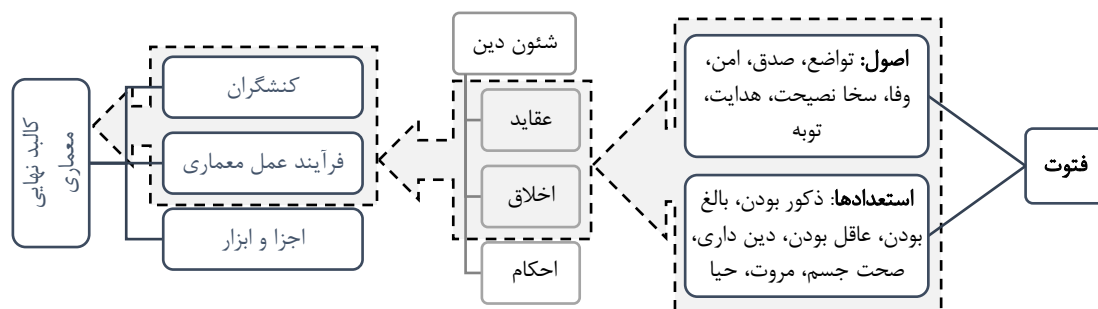

به‌مانند معماری که در این دوره رسماً وارد دایره علوم گردید، احتمالاً تصوف هم برای اولین بار در همین دوره وارد دانشنامه‌های علوم شد (نک. شمس‌الدین آملی، ۱۳۸۱: ۲/۲-۱۲۸). برخی شیوخ در ترسیم مسیر سالک به هفت لطیفه از قالبی تا حقیقه اشاره کرده و هر کدام از این لطایف صاحب هشت شرط است که در صعود به لطایف بالاتر، روحانی و سخت‌تر می‌شود (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۹: ۲۵۶-۲۶۴). طبیعی است چنین شرایط صعبی فقط با گوشه‌نشینی و دست‌شستن از دنیا قابل وصول و همراه با داشتن شغل غیرقابل تحصیل است. این شکل طی طریق را می‌توان به عرفان نظری تعبیر کرد که توسط ابن‌عربی قوام یافت و برخی پژوهشگران قائل به رابطه آن با معماری بوده‌اند که البته هیچ سندی برای آن وجود ندارد. اما «وقتی تصوف در میان خواص نضج کافی پیدا کرد، برای رسوخ در دل اجتماع نیاز به نسخه‌ای عامیانه از آن مثل «فتوت» داشت» (محجوب، «مقدمه مصحح»، ۱۳۵۰: ۵ در واعظ کاشفی، هفتادوهفت). فتوت را علمی شریف و شعبه‌ای از تصوف دانسته‌اند (واعظ کاشفی، ۱۳۵۰: ۵؛ شمس‌الدین آملی، ۱۳۸۱: ۱۱۰-۱۲۸) و تحصیل آن به صعوبت موارد مطروحه در پیش نیست. اصول فتوت با ابتنا به حدیثی از امام علی (ع) تقریباً در تمام فتوت‌نامه‌های این عصر به یک شکل آمده و استعداد کسب آن هم واجد چند شرط است (نمودار ۳) (نک. شمس‌الدین آملی، ۱۱۵ / ۲؛ خانمحمدی، ۱۲-۱۳؛ واعظ کاشفی، ۲۷-۲۸).

^۱ - (...) ملکه للنفس مقضیه لصدور الأفعال بسهولة من دون احتیاج إلى فکر و رویه

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

نمودار (۳) تبیین روابط میان جریان اجتماعی تصوف، دین و کالبد نهایی معماری. منبع: نگارندگان

چنین سلوکی را می‌توان نوعی عرفان عملی دانست که ویژه خواص و نخبگان نیست، بلکه می‌تواند در میان محترمان و اهل هنر نیز مطرح شود. بنابراین باید به رابطه شعبه‌ای از تصوف و اهل پیشه مثل معماری معتقد بود. در شرق جهان اسلام رسوخ این جریان در اصناف از حیث نظری با فتوت‌نامه‌ها و مجلس‌های عمومی و مردمی برخی خانقاه‌هاست (نک. محمدبن منور، ۱۳۸۹: ۶۷/۱، ۲۷۰) که نوعی پرورش اخلاقی و عقیدتی است که در سطور بالا وعده بازگشت به آن داده شده بود. از موقعیت عملی نیز شباهت‌هایی در برخی مراسم مشترک میان اصناف و اصحاب تصوف، مثل کمر بستن (شد) یا ارتقا به مقام استادی و ...، قابل پیگیری است (سعیدالشیخلی، ۱۳۶۲: ۳۶).

در همین زمان و در غرب جهان اسلام نفوذ جریان اجتماعی تصوف در اصناف به‌گونه‌ای دیگر است. در تاریخ‌نامه‌های دوره مملوکی از پیشه‌ورانی مثل *ابن جباس* که عطار بوده و محتسب فسطاط و قاهره می‌شود یا *ابن عیسی‌الدیمیری* که خیاط بوده و در مجالس صوفیانه حضور یافته و بعدها عالم و صاحب‌منصب درباری می‌گردد، یا *احمدبن‌الشهید* که دباغ بوده و تا وزارت می‌رسد (ابن حجر عسقلانی، ۱۹۶۹: ۱۹۶/۲، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۴۸، ۶۸۴)، نام برده شده است. طبیعتاً حضور این محترمان در دستگاه سلطنت بی‌دلیل و حسب اقبال نبوده، بلکه احتمالاً تعدد محافل درس در این دوره که عمدتاً توسط شیوخ صوفی اداره می‌شده (مقریزی، ۱۴۱۸ق: ۴/۱۱۹ همچنین نک. فرناندز، ۱۹۹۷: ۱۱۰)، در تحصیل کمالات برای آنها مؤثر بوده اما چنین فرضی، نیازمند سند و قولی از *السخاوی* در این زمینه یاری‌رسان است. او اشاره به مدرسه‌ای دارد که توسط *امیرکافور الصرعتمشی* ساخته می‌شود که همزمان اهل خطبه و تصوف و همچنین صنعت‌گران در آن مشغولند و تأکید می‌کند که هدف آن رفع کاستی‌های صنایع و پیشه‌وران است (السخاوی، ۱۹۹۲: ۲۲۶/۶). اگر *سخاوی* در این مورد بیشتر توضیح داده بود، بسیاری از مشکلاتی که امروز در گفتمان چگونگی آموزش معماران در گذشته جاریست، قابل پاسخ‌گویی بود. علی‌ایحال مشخص می‌شود که محترمان نام‌برده شده در بالا احتمالاً به‌چنین مدرسی که از قضا عمدتاً توسط شیوخ متصوفه اداره می‌شود، دسترسی داشته‌اند و مراتب ترقی را تا رسیدن به رده‌های بالای حکومتی طی می‌کردند. بنابراین نفوذ جریان تصوف میان اصناف و از جمله معماری در شرق و غرب دنیای اسلام در دوره زمانی تحقیق قابل تأیید و البته نوع آن متفاوت است. در غرب دنیای اسلام سنت حضور و ورود در حلقه‌های آموزشی زیر نظر این جریان بوده و صنایع در آن قابلیت ترقی بیشتری نسبت به شرق دنیای اسلام داشته‌اند. معطوف به مبانی نظری تحقیق تنها شأن معماری کالبد نهایی نبوده و کنشگران، فرایند عمل و اجزاء و ابزار نیز جزئی از آن است. بنابراین رابطه‌ای که دین و جریان تصوف در این دوره بر کالبد نهایی معماری داشته مرتبط با پرورش اخلاقی و عقیدتی کنشگران است که بر فرایند عمل معماری و در نهایت کالبد نهایی مؤثر است. اینکه این فاکتور اصلی‌ترین عامل اثرگذار بر معماری این دوره بوده یا نه، در گرو بررسی سایر متغیرهاست که در نسبت با این عامل سنجیده شوند.

۴-۴- تبیین امکان تأثیرگذاری قدرت و سیاست بر کنشگران حوزه معماری در این دوره

احتمالاً این اظهار نظر که «هر چه دولت‌ها قدرتمندتر باشند، آثار بیشتری از خود باقی می‌گذارند» (ابن خلدون، ۱۳۸۲: ۳۳۶/۱-۳۳۷ و ۳۴۰)، از اولین تحلیل‌های تاریخی در خصوص رابطه معماری و قدرت است. البته از گذشته تا به امروز، معماری این توان

^۱ - (...) وفيها أيضا خطبه وصوفيه إلى غيرهما من العماير التي يسمع فيها للصناع وأتباعهم علمه بتقصيرهم...).

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶(۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

بالقوه را داشته که رسانه جریان قدرت باشد تا جایی که فرزند تیمور با مشاهده آبادانی سلطانی و ناتوانی در ساخت بناهایی شبیه آنها، دستور تخریب بسیاری بناها را می‌دهد تا به قول خود، نامش از حیث یک ویران‌گر در تاریخ بماند (کلاویخو، ۱۳۴۴: ۱۷۰-۱۷۱). معماری برای حکومت‌های این دوره مهم‌تر بوده چون دولت‌های ایلخانی، تیموری و ممالیک، با زور به قدرت رسیدند و بیگانه تلقی می‌شدند؛ بنابراین یک راه برای آنها ساخت بناهای عام‌المنفعه و مذهبی بوده تا مشروعیت سیاسی و دینی تحصیل کنند. بانیان بناها نیز یا حکومت و وابستگان به آنها و یا بزرگان محلی و مذهبی بوده‌اند^۱ که عملاً کنشگران پنهان اما بسیار مؤثر حوزه عمل معماری‌اند که ذیلاً به نوع تأثیرگذاری آنها اشاره می‌شود.

جدول (۳) نمونه‌هایی از بناهای کلان مقیاس در این دوره. منبع: نگارندگان.

نمونه‌هایی از بناها در شرق و غرب جهان اسلام در این دوره زمانی			
کاربری بناها	نمونه‌هایی از شرق جهان اسلام در این دوره	نمونه‌هایی از غرب جهان اسلام در این دوره	
مجموعه‌های چند منظوره مذهبی و آموزشی	مجموعه تاج‌الدین علیشاه	مجموعه سلطان حسن در قاهره	
مساجد و مجموعه‌های مذهبی	مسجد جامع یزد	مسجد سلطان قایتابای در قاهره	
توضیحات و منابع	نقطه مشترک اکثر مجموعه‌های این دوران مقیاس بی‌اندازه بزرگ آن، تعدد استفاده از نشانه‌هایی مثل مناره و گنبد و همچنین استفاده فراوان از تزئینات است که به نوعی نشان می‌دهد بیش از اینکه این بناها در خدمت کاربری یا دین باشند، رسانه جریان قدرت و تمول بانی است. منبع تصاویر آرشو نگارندگان؛ منبع تصاویر مصر: آرشو شخصی دنیس جاویس (عکاس کانادایی)		

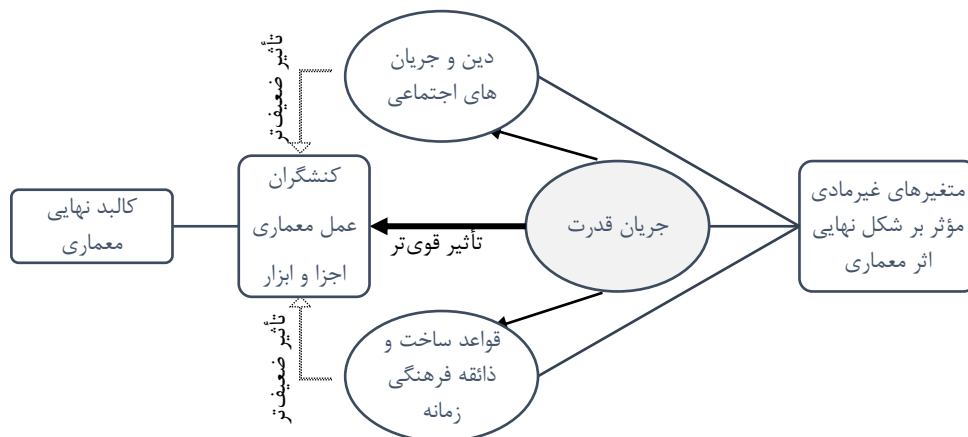
قاعدتاً معماران به‌عنوان کنشگران اصلی حوزه معماری در طراحی و اجرا دخیل‌اند اما در این دوره کنشگران پنهان (بانیان) مستقیماً در این امر مداخله می‌کنند. در حکایت ساخت ابواب‌البر *غازان‌خان* آمده که «خوبیستن طرح کشیده و آن‌را بنیاد نهاد» (رشیدالدین فضل‌ا...، ۱۳۴۰: ۲۰۸؛ نجیب‌اغلو، ۱۳۹۸: ۶) و در سوی مقابل طراحی مستقیم *سلطان ناصرالمحمد* برای مسجد جامعی در قاهره گزارش شده است (بیرس‌المنصوری، ۱۹۸۷: ۲۲۶). گاهی هم طرح‌هایی مثل مدرسه شمسیه در دارالعماره (تبریز) ترسیم و برای اجرا به‌محل (یزد) فرستاده می‌شده (کاتب‌یزدی، ۱۳۵۷: ۱۲۹) و یا تشکیلات فرهنگی مانند کتابخانه بایسنقری برخی تزئینات بنا را می‌کشیدند (آزند، ۱۳۸۶: ۲۰ و ۲۲) و صنایع آن‌را اجرا می‌کردند. همان‌طور که ذکر شد، در مصر ممالیک اضافه بر بانی، شادالعمائر و مهندس‌العمائر نیز بر طرح‌ها نظارت می‌کردند و مضاف بر این، چنانچه بنای مدنظر بانی مذهبی بود، برای دیده شدن بیشتر الزام می‌کرده‌اند که در فضای محدود بین‌القصرین ساخته شود (فرناندز، ۱۹۹۷: ۱۱۰) که *اولگ گرابار* تراکم بنا در این خیابان را یکی از مشکلات مطالعه دوره مملوکی می‌داند (گرابار، ۱۹۸۴: ۸). بنابراین مشاهده می‌شود که حداقل در حوزه بناهایی که وابستگان حکومتی بانی آنها هستند، معماران در طرح‌اندازی، بیشتر مجری اوامر هستند.

^۱ - برای مطالعه طبقات بانیان در ادوار ایلخانی- تیموری (نک. کاتب یزدی، مقاله هفتم و هشتم)؛ برای تفکیک بانیان در دولت ممالیک (نک. فرناندز، ۱۹۹۷: ۱۰۸).

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

در خصوص نظارت بر اجرا و تغییرات در حین کار نیز وضع به همین صورت بوده طوری که تیمور از طرح اجرا شده مسجد بی‌بی‌خانم رضایت نداشته و دستور تخریب می‌دهد و در حالی که بیمار بوده، هر روز با تخت‌روان او را برای نظارت بر کار می‌برده‌اند (کلاویخو، ۱۳۴۴: ۲۷۸)؛ یا بانی بنا، ابعاد فضای ساخته شده را در شأن خود نمی‌دیده و به قول مورخ، مباشر او ده قفیز زمین و چند بنا به مجموعه (دارالشفا صاحبی) اضافه می‌کند (کاتب‌یزدی، ۱۳۵۷: ۱۳۲). عدم برآورده کردن سلیقه بانیان گاهی تنبیهاتی به‌همراه داشته و روایت شده که تیمور به‌دلیل عدم رضایت از کار مباشر معمارش در جامع سمرقند، او را به فجیع‌ترین شکل می‌کشد و اموال و اولادش را مصادره و عبرت کارگزاران دیگر می‌شود (ابن‌عربشاه، ۱۸۱۷: ۳۳۲ و ۳۴۵). از طرفی جاه‌طلبی، رقابت و تبرج بانیان در شکل کالبدی بناهای این عصر مؤثرند. آمده است که سلطان حسن برای ساخت مدرسه‌اش در قاهره ضمن فراخواندن مهندسان از بلندترین بنای عالم سؤال می‌کند و ایوان مدائن به او معرفی و دستور می‌دهد که باید ایوان مدرسه‌اش ده ذراع بلندتر از آن باشد (خلیل‌بن‌شاهین‌الظاهری، ۱۸۹۴: ۳۱). غازان‌خان نیز همواره تأکید می‌کرده که بنای مزار او باید از بقعه سلطان سنجر در مرو رفیع‌تر ساخته شود (رشیدالدین‌فضل‌الله، ۱۹۴۰: ۲۰۸). این رقابت کور مختص شاهان نبوده و تاج‌الدین‌علیشاه هم در مجموعه‌اش تلاش می‌کند تا ایوانی به اندازه ده ذراع عریض‌تر از طاق کسری بسازد (هاشمی، ۱۳۹۷: ۸) و حتی آیت‌میش فرستاده مصری نیز شکوه این بنا را برای دبیران دربارشان ذکر کرده است (اکین، ۱۹۹۶: ۵۰۹). چنین رقابتی باعث شده اکثر بناهای این عصر در شرق و غرب عالم اسلام، کلان‌مقیاس باشند که حقیقتاً گاهی نه متناسب نیازهای انسانی و نه در مختصات تناسبات زیباشناسانه می‌گنجند (جدول ۳). در این سیاق حتی اگر بنای دینی هم ساخته می‌شود، نشانه‌هایی مثل مناره و گنبد بارها تکرار و ابعاد آنها به‌غایت سترگ تعبیه می‌گردد تا قدرت و تمول بانی به جامعه عرضه شود. در چنین شرایطی و خاصه در بناهای حکومتی، کنشگران معمار فقط فرمان‌بر جریان قدرت و فاقد اختیارند. بنابراین به‌نظر می‌رسد در نسبت میان تأثیرات دین، جریان‌های اجتماعی مثل تصوف به‌عنوان ذائقه فرهنگی زمانه و کنشگران پنهان جریان قدرت، دسته آخر بر شکل کالبدی معماری مؤثرتر باشند (نمودار ۴).

نمودار (۴) تأثیر متغیر قدرت بر شرایط اجتماعی، شئون معماری و در نهایت کالبد نهایی. منبع: نگارندگان

۵- بحث و نتیجه‌گیری

در این مطالعه متغیرهای مؤثر بر معماری به دو دسته مادی و غیرمادی تجزیه و واریسی قسم دوم در برهه‌ای از تاریخ اسلام همراه با نگاه به ریشه‌ها مورد بررسی قرار گرفت. مسیر تفسیر بدون انگاره و مقدمه کم‌اعتبار است و از این‌رو با فرض دخیل بودن شبکه‌ای ملفوف و پیچیده در مسیر عمل معماری و مفهوم متفاوت از معماری در گذشته و حال، نظریه کنشگر- شبکه همراه با ردپای آن در آراء دانشوران دوره زمانی تحقیق، برای تعیین‌بخشی به پرسش‌ها و تبیین دامنه آنها زمینه‌تفتات بود. با این نگاه دو پرسش مطرح شد؛ در کاوش برای پاسخ به پرسش نخست یعنی جایگاه معماری و معماران در این بازه زمانی، مشخص شد که برای اولین بار در این دوره معماری به‌عنوان دانشی مستقل وارد حیطه طبقه‌بندی علوم گردید و این درحالی است که مفهوم آن عطف به تعاریف دانشنامه‌نویسان بسیار گسترده‌تر از امروز بوده و زمینه‌هایی مثل کشاورزی، آبرسانی و حتی دانش سازه را در بر

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

می گرفته است. ضمن این تفحص، با نظر به سایر ادوار روشن شد که این فهم از معماری الزاماً متعلق به این دوره نیست بلکه می توان ریشه های آن را در نظام دیوانی ساسانی جستجو کرد.

جدول (۴) مقایسه تطبیقی فهم و متغیرهای غیرمادی مشترک از معماری در دو فرهنگ از جهان اسلام در یک دوره زمانی، منبع: نگارندگان.

عوامل غیر فُرمی مورد بررسی در دو فرهنگ ساخت و ساز از غرب و شرق جهان اسلام	متغیرهای مورد بررسی	شرق جهان اسلام (دولت های ایلخانی و تیموری)	غرب جهان اسلام (دولت مملوکیان)	نتیجه تحلیل و بررسی
فهم از معماری به عنوان یک دانش و حرفه و ساختار اجرایی آن	جایگاه معماری به عنوان دانش و حرفه	معماری در دسته تعلیمات صناعی طبقه بندی شده و علم مستقل محسوب می شود.	معماری در دانشنامه هایی که عمدتاً در این حوزه جغرافیایی نگاشته شده، با عنوان علم عقودالابنیه و مستقل تلقی می شود.	آنچه پیداست با بررسی فهم از معماری به عنوان دانش و حرفه در هر دو حوزه جغرافیایی مورد بررسی در شرق و غرب جهان اسلام، هر دو حکومت به نحوی وام دار سستی هستند که حداقل ریشه های آن در نظام دیوانی و دانشی دوران ساسانی است.
	جایگاه کنشگران و ساختار اجرایی عمل معماری	مهندسين وابسته به حکومت، دیوان های خالصات و عمارات خاصه و صنایع معمولی کنشگران این عرصه اند.	شادالعمائر، محتسبین و دیوان وقف ساختار اجرایی عمل معماری را بر عهده دارند.	جهان اسلام، هر دو حکومت به نحوی وام دار سستی هستند که حداقل ریشه های آن در نظام دیوانی و دانشی دوران ساسانی است.
متغیرهای غیرمادی مؤثر بر شکل کالبدی بناها	دین	شروع حساسیت های دینی پیرامون ساخت و ساز با جمع آوری احکام شرعی توسط متکلمینی چون علامه حلی و دیگران.	وجود اسناد و کتبی از فقیه شافعی که کامل ترین رساله ساخت و ساز از نگاه دینی و از قرن هشتم تاکنون است.	در هر دو حکومت ساخت بناهای مذهبی و مرمت آنها در دستور کار است و توجه به احکام ساخت و ساز با نگاه اسلامی وجود دارد.
	جریان اجتماعی تصوف	توجه به نوعی عرفان عملی میان اصناف و صنایع	آموزش مستقیم در مدارس که توسط متصوف اداره می شود.	در هر دو حکومت جریان تصوف بر معماری مؤثر و نوع آن اندکی متفاوت است.
جریان قدرت و بانیان	استفاده از معماری به عنوان رسانه جریان قدرت و ساخت بناهایی کلان مقیاس	استفاده از معماری به عنوان رسانه جریان قدرت و ساخت بناهایی کلان مقیاس	استفاده از معماری به عنوان رسانه جریان قدرت و ساخت بناهایی کلان مقیاس	این عامل در هر دو حکومت مهم تر از متغیرهایی چون دین و تصوف بر معماری این دوره مؤثر بوده است.

در باب موقعیت معماران این عصر نیز می توان به صراحت اذعان کرد، معدود معمارانی مثل قوام الدین شیرازی یا معلم بن السیوفی که نامی در تاریخ نامه ها دارند، یا از نظر فکری و اجتماعی در ترازوی بیش از یک صانع معمولی و یا به نحوی وابسته به حکومت بوده اند. با این حال سلسله مراتب صنفی آنها یعنی ناظران درباری، مهندسين، محتسبین و صانعان معمولی از دوره باستان تا بازه زمانی تحقیق تقریباً یکسان و در این دوره تکامل یافته تر است. پی جویی پاسخ به پرسش دوم یعنی متغیرهای مؤثر بر کنشگران

میرهاشمی روته، سیداحسان؛ سلطان زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. جامعه شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

با فاکتورهایی چون دین، جریان‌های اجتماعی مثل تصوف و اعمال نظر جریان قدرت مورد مذاقه قرار گرفت و مشخص شد اگر چه ممکن است یک شأن معماری یعنی کالبد نهایی آن با یک شأن از دین یعنی احکام رابطه کمتری داشته باشد، اما سایر شئون دین و معماری در این عصر و سایر ادوار پیوستگی دارند. جریان اجتماعی تصوف نیز در شرق جهان اسلام با آئین‌هایی چون فتوت و رسوخ آن به جریانات صنفی خود را نشان داده و در غرب این جهان با آموزش‌هایی که متولیان آن عمدتاً منتسب به این جریان اجتماعی‌اند، زمینه ترقی صنایع را فراهم آورده است. با این حال تبیین شد اگرچه هر کدام از این متغیرها مهم و مؤثر بر معماری این بازه زمانی‌اند، اما واضح بود که جریان قدرت و بنیان که آنها را کنشگران پنهان عرصه معماری نامیدیم، گاهی تمام فاکتورهای پیشین و معماران را نادیده گرفته و آن چیزی را که می‌خواستند، می‌ساختند و از این نظر مؤثرتر از سایر عوامل‌اند. انطباق یافته‌های این تحقیق بر بناهای ساخته شده آن دوره زمانی، می‌تواند گام آتی این پژوهش باشد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در این مطالعه اصول حرفه‌ای اخلاق پژوهشی رعایت شده است.

حامی مالی

هزینه‌های این مطالعه توسط نویسندگان تأمین شده است.

مشارکت نویسندگان

این پژوهش مستخرج از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «تبیین چگونگی تأثیرگذاری منابع فکری و معرفتی بر معماری دوران اسلامی» است که به راهنمایی نگارنده دوم و مشاوره نگارنده سوم در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی در حال انجام است.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان، مقاله حاضر فاقد هر گونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- آزند، یعقوب (۱۳۸۶). کتابخانه و صورت‌خانه در مکتب هرات، گلستان هنر، ۳(۴)، ۱۸-۲۳.
- ابن‌اخوه، محمد احمد قرشی (۱۳۶۰). آیین شهرداری (معالم‌التقریه فی احکام الحسبه)، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن‌الاکفانی، شمس‌الدین (۱۳۲۲ق). ارشاد القاصد الی اسنی المقاصد، تصحیح محمد سلیم الآمدی، بیروت: بی‌نا.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۹۶۹). انباء الغمر بأبناء العمر، محقق: حسن حبشی، ۴ اجزاء، مصر، لجنة إحياء التراث الإسلامي.
- ابن حزم اندلسی، ابومحمد (۱۹۸۳). رسائل ابن حزم الاندلسی، تحقیق احسان عباس، ۴ اجزاء، بیروت: مؤسسه العربیه للدراسات و النشر.
- ابن حسین مسعودی، ابوالحسن علی (۱۳۴۹). التنبيه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: بنگاه چاپ و ترجمه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۸۲) مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، ۲ جلد، تهران: علمی فرهنگی.
- ابن‌رامی، محمد بن ابراهیم اللخمی (۱۹۹۹). الاعلان بأحكام البنیان، تحقیق فرید سلیمان، بیروت: مرکز النشر الجامعی.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدا... (۱۳۷۳). برهان شفا، ترجمه مهدی قوام صفری، تهران: فکر روز.
- ابن عرب‌شاه، احمد (۱۸۱۷). عجائب‌المقدور فی اخبار التیمور، بی‌جا: طبعه کلکتا.
- ابن عربی، محی‌الدین (۱۴۲۰ق). الفتوحات‌المکیه، تصحیح احمد شمس‌الدین، ۹ مجلدان، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن قتیبه دینوری، مسلم (۱۹۹۶). عیون‌الاخبار، ۳ مجلدان، قاهره: دارالکتب المصریه.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان‌العرب، الطبعة الثالثة، ۱۵ اجزاء، بیروت: دارالصادر.
- ابن‌واضح یعقوبی، احمد (۱۳۵۶). البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن‌هندوشاه نخجوانی، محمد (۱۹۶۴). دستورالکتاب فی تعیین‌المراتب، به‌اهتمام، عبدالکریم علی‌اوغلی علی‌زاده، ۲ جلد، مسکو: دانش.
- السخاوی، محمد بن عبد الرحمن (۱۹۹۲). الضوء‌اللامع لأهل القرن‌التاسع، ۱۲ مجلدان، بیروت: دار مکتبه‌الحیاه.
- استنفور، مایکل (۱۳۸۷). درآمدی بر فلسفه تاریخ، ترجمه احمد گلمحمدی، تهران: نی.

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶(۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری

انواری، محمدرضا و نعمت... کرم‌الهی (۱۳۹۷). بررسی انتقادی مبانی معرفتی نظریه کنشگر- شبکه برونو لاتور، معرفت فرهنگی و اجتماعی، (۳۵) ۳، ۵۴-۳۵.

بلر، شیلا و جانان‌ام بلوم (۱۳۸۹). معماری ایران در عهد ایلخانان، ترجمه نسرين طباطبایی و همکاران، در مجموعه اسلام، هنر و معماری، (صص ۳۹۹-۳۹۲)، زیر نظر هاتشتاین و دیلیس، تهران: پیکان.

بلر، شیلا و جانان‌ام بلوم (۱۳۹۷). معماری ایران و آسیای مرکزی در عهد تیموری و معاصرانشان، ترجمه محمد نغی، در مجموعه هنر در تمدن اسلامی، (ج. ۲ صص ۵۷-۶۹)، زیر نظر مهرداد قیومی، تهران: سمت.

بوزجانی، ابوالوفاء (۱۳۸۹). کتاب‌النجاره (در هندسه عملی)، تصحیح جعفر آقایی چاوشی، تهران: میراث مکتوب.
بیبیرس المنصوری (۱۹۸۷). التحفه الملوكیه فی الدوله التركیه، بالتصحیح: صالح حمدان، قاهره: الدارالمصريه اللبنايه.
تهانوی، محمد علی (۱۹۹۶). كشاف اصطلاحات العلوم والفنون، تحقیق علی دحروج، ۲ مجلدان، بیروت: مکتبه ناشرون.
جوادی‌آملی، عبدا... (۱۳۷۲). شریعت در آئینه معرفت، ویرایش حمیدپارسا، تهران: رجاء.

حبیبی، زهرا، پات، فریبا و نگار ذیلایی (۱۴۰۱). معماری به مثابه بیانی سیاسی، تاریخ و تمدن اسلامی، (۱۸) ۳۸، ۳-۴۸.
حسینی تربتی، ابوطالب (۱۳۴۲). تزوکیات تیموری، مقدمه مجتبی مینوی، با ترجمه انگلیسی، تهران: کتاب‌فروشی اسدی.
حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۵ق). منتهی‌المطلب فی تحقیق‌المذهب، مشهد: مجمع‌البحوث‌الاسلامیه.
خانمحمدی، علی اکبر (۱۳۷۱). فتوت نامه بنایان، صفه، (۱) ۲، ۱۵-۱۰.

خلیل‌بن شاهین‌الظاهر، غرس‌الدین (۱۸۹۴). زبده کشف‌الممالک، تصحیح پولیس راویس، پاریس: مطبعه‌الجمهوریه.
خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیر، زیر نظر محمد دبیر سیاقی، ۴ جلد، چاپ ۴، تهران: خیام.
دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۸۲). تذکره‌الشعرا، تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.

رازجویان، محمود و سپیده مسعودی‌نژاد (۱۳۹۷). گام‌به‌گام تا نظریه آفرینی، تهران: نی.

راغب‌الاصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۴ق). المفردات فی غریب القرآن، چاپ ۲، قم: دفتر نشر‌الکتاب.

رشیدالدین فضل‌... (۱۹۴۰). تاریخ مبارک غزانی، به‌اهتمام کارل یان، هر تفورد: اوستین.

سابتلنی، ماریا اوا (۱۳۸۷). باغ ایرانی، واقعیت و خیال، ترجمه داود طبایی، گلستان هنر، ۴ (۲)، ۱۶-۲۹.

سعیدالشیخی، صباح (۱۳۶۲). اصناف در عصرعباسی، ترجمه هادی عالم‌زاده، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۴). برخی علل اهمیت یافتن صورتهای هندسی و بازتاب آن در معماری و شهرسازی تاریخی، نامه معماری و شهرسازی، (۱۴) ۷، ۱۷۳-۱۵۷.

شمس‌الدین آملی، محمود (۱۳۸۱). نفائس‌الفنون فی عرایس‌العیون، تصحیح ابراهیم میانجی، ۳ جلد، تهران: اسلامیه.

شهاب‌الدین شیرازی (۱۳۴۶). تحریر تاریخ و صاف، به‌قلم عبدالمحمد آیتی، ۵ جلد، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

شیخ‌الحکامی، محمدعلی، میرشاهزاده، شروین، اسلامی، غلامرضا و زهرا فناپی. (۱۴۰۰). تأثیر اعتقادات دینی ایلخانان بر تغییرات بناهای مذهبی قرن ۷ و ۸، فصلنامه علمی مرمت و معماری ایران، ۱۱ (۲۶)، ۴۹-۶۶.

صفا، ذبیح‌اله. (۱۳۵۵) نظری به تاریخ حکمت و علوم در ایران، تهران: چاپخانه سپهر.

طاش کُپری‌زاده، احمد (۱۹۸۵). مفتاح السعاده و مصباح السیاده فی موضوعات العلوم، ۳ الاجزاء، بیروت: دارالکتب‌العلمیه.

طاهری، جعفر (۱۳۹۴). مناسبات معماری با علوم دقیقه در متون علمی دوره اسلامی، مطالعات معماری ایران، (۷) ۴، ۱۲۷-۱۵۰.

طباطبایی، سیدجواد (۱۳۸۳). زوال اندیشه سیاسی در ایران، چاپ ۴، تهران: کویر.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۲). اصول فلسفه و روش رئالیسم، مقدمه و تحشیه مرتضی مطهری، جلد ۴، چاپ ۴، بنیاد علمی و فرهنگی شهید مطهری.
طبری، محمدبن جریر (۱۸۷۹). تاریخ‌الامم و الملوک، ۸ مجلدان، لیدن: بریل.

علاءالدوله سمنانی (۱۳۶۹). مصنفات فارسی، به‌اهتمام نجیب‌مایل هروی، تهران: علمی و فرهنگی.

عمادی، سیدعلی (۱۳۸۷). احکام فقهی معماری: الاعلان بأحكام البنیان، گلستان هنر، ۴ (۲)، ۱۱۰-۱۱۳.

فارابی، ابونصر (۱۳۵۸). سیاست مدنی، ترجمه و تحشیه جعفر سجادی، تهران: انجمن فلسفه ایران.

فارابی، ابونصر (۱۳۸۹). احصاء العلوم، ترجمه حسین خدیوچم، چاپ ۴، تهران: علمی و فرهنگی.

فراهیدی، خلیل‌بن احمد (بی تا). کتاب‌العین، تحقیق مهدی المخزومی و ابراهیم السامرائی، ۸ الاجزاء، بیروت، دار و مکتبه‌الهلال.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۰). شاهنامه (متن انتقادی)، زیر نظر برتلس، چاپ مسکو.

قربانی، ابوالقاسم و محمدعلی شیخان (۱۳۷۱). بوزجانی‌نامه، تهران: علمی و فرهنگی.

میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

قطب‌الدین شیرازی، محمودبن‌ذبیاء‌الدین (۱۳۶۹). *دره‌التاج*، تصحیح محمد مشکات، ۵ جلد، چ ۳، تهران: حکمت.
قلقشندی، ابوالعباس‌احمد (۱۹۸۷). *صبح‌الاعشی فی صناعة‌الانشاء*، شرح و تعلیق محمدحسین شمس‌الدین، ۱۵ اجزاء، بیروت: دارالکتب‌العلمیه.
قیومی‌بیدهندی، مهرداد (۱۴۰۲). *بنیادهای فهم تاریخ معماری: درس‌نامه‌ای میان‌رشته‌ای*، تهران: متن.
کاتب‌یزدی، احمدبن‌حسین (۱۳۵۷). *تاریخ جدید یزد*، به‌کوشش ایرج افشار، چاپ ۲، تهران: امیرکبیر.
کلاویخو، گونزالس (۱۳۴۴). *سفرنامه کلاویخو*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
گرابار، اولگ (۱۳۷۹). *شکل‌گیری هنر اسلامی*، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
گروت، لیندا و دیوید وانگ (۱۳۹۲). *روش‌های تحقیق در معماری*، ترجمه علیرضا عینی‌فر، تهران: دانشگاه تهران.
لااله، هایده (۱۳۷۵). معماران دوره اسلامی: دانش نظری و کاربرد عملی آن، *وقف میراث جاویدان*، ۴ (۳ و ۴) ۳۹-۵۰.
محمدی‌ملایری، محمد (۱۳۸۲). *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به اسلامی: نظام دیوانی ساسانی در دولت خلفا*، ۶ جلد، تهران: توس.

محمدبن‌منور (۱۳۸۹). *اسرارالتوحید*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، ۲ جلد، تهران: آگاه.
مجتهدزاده، روح‌الله (۱۴۰۰). *مناسبات معماری و علوم در ایران دوران اسلامی*، تهران: متن.
مرتضوی، منوچهر (۱۳۷۰). *مسائل عصر ایلخانان*، تهران: نگاه.
مقریزی، تقی‌الدین احمد (۱۴۱۸ ق). *المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط و الآثار*، ۴ اجزاء، بیروت: دارالکتب‌العلمیه.
مقریزی، تقی‌الدین احمد (۱۹۹۷). *السلوک لمعرفة دول الملوک*، تحقیق عبدالقادر عطا، ۸ اجزاء، بیروت: دارالکتب‌العلمیه.
نجفی، مهنام (۱۳۹۷). *معماری روزگار مملوکیان*، در مجموعه هنر در تمدن اسلامی، (ج ۲، صص ۱۱۹-۱۴۵)، زیر نظر مهرداد قیومی، تهران: سمت.
نجیب‌اغلو، گلرو (۱۳۹۸). *هندسه و تزئین در معماری اسلامی*، ترجمه مهرداد قیومی، چاپ ۳، تهران: نشر روزنه.
نراقی، ملامحمدمهدی (بی‌تا). *جامع‌السعادات*، ۳ مجلدات، چاپ ۴، بیروت: مؤسسه‌الاعلی‌للمطبوعات.
نصیرالدین طوسی، محمدبن‌محمد (۱۳۵۶). *اخلاق ناصری*، تصحیح مجتبی مینوی و علیرضاحیدری، تهران: خوارزمی.
نصیرالدین طوسی، محمدبن‌محمد (۱۳۶۷). *اساس‌الاقتیباس*، به‌تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
نفیسی، سعید (۱۳۸۸). *تاریخ تمدن ایران ساسانی*، تهران: پارسه.
واعظ‌کاشفی سبزواری، حسین (۱۳۵۰). *فتوت‌نامه سلطانی*، به‌اهتمام محمدجعفرمحبوب، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
ویلیبر، دونالد (۱۳۶۵). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*، ترجمه عبدال... فریار، چاپ ۲، تهران: علمی‌وفرهنگی.
ویلیبر دونالد و لیزاگلمیک (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*، ترجمه کرمانا... افسر و محمد یوسف‌کیانی، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی.
هاشمی، سیده‌میترا (۱۳۹۷). *معماری روزگار ایلخانان*، در مجموعه هنر در تمدن اسلامی، (ج ۲، صص ۳-۱۷)، زیر نظر مهرداد قیومی، تهران: سمت.

References

- Abou Seif, D.B. (1995). *Muhandis, Shad, Mu'allim: Note on the building craft in the Mamluk period, Der Islam* (72) 2, 293-309.
 - Babaie, S. (2018). *Chasing after Muhandis. K. Rizvi (ed.). Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires: New Studies in Ottoman, Safavid, and Mughal Art and Culture.* (Pp 21- 44), Leiden: Brill.
 - Blair, S. and J.M. Bloom (2003). *The mirage of Islamic art: Reflections on the study of an unwieldy field. Art Bulletin*, 85(1), 152-184.
 - Bloom, J. (1999). *Mamluk Art and Architectural History, Mamluk Studies Review*, (3), 31-58.
 - Ching, F.D.K., Mark Jarzombek and Vikramaditya Prakash (2017), *A global history of architecture*, 3rd edition, NJ: wiley.
 - Collingwood, R. G. (1946). *The idea of history*, Oxford: Clarendon press.
 - Dilaveroglu, B. Polatoglu, c. & A. Ciravoglu (2021). *A review on actor- network theory as a potential tool for architectural study, Eurasian Journal of Social Sciences*, (9) 1, 44-60.
 - Fernandes, L. (1997). *Mamluk Architecture and the Question of Patronage, Mamluk Studies Review*, (1), 107-120.
 - Grabar, O. (1984). *Reflections on Mamluk art, Muqarnas*, (2), 1-12.
 - Humphreys, S. (1972). *The Expressive intent of the Mamluk architecture in Cairo, Studia Islamica* (35), 69-119.
 - Latour, B. (1996). *On Actor-network Theory: A few clarifications, Soziale Welt*, 47(4), 369-81.
- میرهاشمی‌روته، سیداحسان؛ سلطان‌زاده، حسین؛ میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). *دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۱۰۷-۱۲۲.

- Latour, B. (1999). On Recalling ANT, In *Actor Network Theory and After*, J. Law, and J. Hassard (ed.). Oxford: Blackwell.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*, Oxford University Press.
- Latour, B. (2014). What is the style of matters of concern? In *Spinoza Lectures*. Open Library: VanGorcum.
- Law, J. (1999). After ANT, Complexity, Naming and Topology, In *Actor Network Theory and After*, J. Law, and J. Hassard (ed.). Oxford: Blackwell.
- Law, J. (2008a). Actor Network Theory and material semiotics, In: B.S. Turner (Ed.). *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Oxford: Blackwell, pp.141–158.
- Law, J. (2008b). On sociology and STS. *The Sociological Review*, (56),623-649.
- Leach, A. (2010). *What is architectural history*, Cambridge, Polity press.
- Mayer, L. (1956). *Islamic architects and their works*, Geneva: Skira.
- Meinecke, M. (1985). Mamluk architecture, Regional architectural tradition, *Damaszener Mitteilungen*, (2), 163–75.
- Necipoglu, G. (2017). Ornamental geometries: A Persian compendium at the Intersection of the Visual Arts and Mathematical Sciences, G. Necpoglu (Ed.). In *The arts of ornamental geometry*, (pp 11-78). Leiden: Brill.
- O'Kane, B. (1996). Monumentality in Mamluk and Mongol art and architecture, *Art History*, (19), 499–522.
- Parcell, S (2012). *Four historical definition of architecture*, McGill university press.
- Perez Gomez, A. (2016). *Timely meditations*, Montreal: right angle international.
- Rabbat, N. (1998). Architects and Artists in Mamluk Society, *Journal of rchitectural Education*, (52) 1, 30-37.
- Rabbat, N. (2002). Perception of architecture in Mamluk sources, *Mamluk Studies Review*, (6), 155-176.
- Tabbaa, Y. (1988). Geometry and memory in the design of the Madresat al Firdows in Aleppo, In *theories and principles of design in the architecture of Islamic societies*, (pp 23-34), Cambridge, The Aga Khan program.
- Watkin, D. (1980). *The rise of architectural history*, London, NJ architectural press east view editions.